

POŁUDNIOWO-WSCHODNI INSTYTUT NAUKOWY
W PRZEMYŚLU

POLACY NA UKRAINIE

ZBIÓR DOKUMENTÓW

CZ. 1: LATA 1917 – 1939

T. VIII

POD REDAKCJĄ
STANISŁAWA STĘPNIA

PRZEMYŚL 2014

POLACY NA UKRAINIE. ZBIÓR DOKUMENTÓW
cz. I, lata 1917 – 1939 T. VIII (24 lipca 1937 – 23 października 1939)

ZEBRAŁ I OPRACOWAŁ STANISŁAW STĘPIEŃ

RECENZENCI

Prof. dr Ołeksandr Rublow (Instytut Historii Ukrainy Narodowa Akademia Nauk Ukrainy
w Kijowie)

Prof. dr Jewhen Sinkewycz (Czarnomorski Państwowy Uniwersytet im. Petra Mohyły
w Mikołajowie)

KONSULTACJE MERYTORYCZNE

Dr Natalia Rublowa (członek Głównego Kolegium Redakcyjnego Serii Naukowo-
Dokumentacyjnej „Реабілітовані історією” w Kijowie)

PRZEKŁAD DOKUMENTÓW Z JĘZYKA ROSYJSKIEGO

Krzysztof Kozłowski, Ludmiła Kozłowska

PROJEKT OKŁADKI

Tadeusz Nuckowski

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2014-2017
(umowa Nr 0020/NPRH3/H11/82/2014)

ISBN 978-83-60374-18-4

© – Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, ul. Grodzka 3
tel. 16 678-73-33, fax 16 678-64-95 | www.pwin.pl | e-mail: instytut@pwin.pl

Nakład 500 egz. Format B5, Ark. wyd. 19. Ark. druk. 25.

Podpisano do druku w listopadzie 2014 r. Druk ukończono w grudniu 2014 r.

Skład: PWIN Przemyśl. Przygotowanie do druku i redakcja techniczna Maciej Żurawski

Korekta i indeksy: Bogumiła Kowal, Ludmiła Kozłowska, Anna Zelwak

Druk: San-Set, 37-700 Przemyśl, Ostrów 485, tel. 16 671 02 22

SPIS TREŚCI

PRZEDMOWA	7
WYKAZ ARCHIWÓW, Z KTÓRYCH POCHODZĄ PUBLIKOWANE DOKUMENTY	32
WYKAZ WAŻNIEJSZYCH SKRÓTÓW I SKRÓTOWCÓW	32
DOKUMENTY	39
STRESZCZENIE TEMATYKI PUBLIKACJI W JĘZYKU UKRAIŃSKIM ..	335
WYKAZ WYKORZYSTANEJ PRZY OPRACOWANIU DOKUMENTÓW LITERATURY	351
INDEKS MIEJSCOWOŚCI	355
INDEKS OSÓB W JĘZYKU POLSKIM	358
INDEKS OSÓB W JĘZYKU ROSYJSKIM	368
POLSKOJĘZYCZNY SPIS DOKUMENTÓW	379
UKRAIŃSKOJĘZYCZNY SPIS DOKUMENTÓW	389

*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
СПИСОК АРХІВІВ, В ЯКИХ ЗБЕРІГАЮТЬСЯ ПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ	32
ПОКАЖЧИК СКОРОЧЕНЬ	32
ДОКУМЕНТИ	39
ВИКЛАД ТЕМАТИКИ ПУБЛІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ.....	335
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ, ВИКОРИСТАНОЇ ПРИ РОЗРОБЦІ ДОКУМЕНТІВ.....	351
ПОКАЖЧИК МІСЦЕВОСТЕЙ	355
ПОКАЖЧИК ОСІБ ПОЛЬСЬКОЮ МОВОЮ	358
ПОКАЖЧИК ОСІБ РОСІЙСЬКОЮ МОВОЮ	368
ПОКАЖЧИК ДОКУМЕНТІВ ПОЛЬСЬКОЮ МОВОЮ	379
ПОКАЖЧИК ДОКУМЕНТІВ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ	389

PRZEDMOWA

W latach 1934–1937 Józef Stalin ostatecznie rozprawił się z przeciwnikami politycznymi, zwłaszcza z konkurentami do sprawowania władzy w ZSRR, stając się wszechwładnym dyktatorem rozległego państwa. Po śmierci Włodzimierza Lenina w 1924 r. i pozbyciu się w 1927 r. Lwa Trockiego jego pozycja stopniowo rosła, ale dopiero umiejętne manipulowanie obradami XVII zjazdu Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) w 1934 r.¹ otworzyło mu drogę do pełnej dyktatury. By jednak to osiągnąć, musiał jeszcze pozbyć się starych bolszewików. Pretekst do tego dało mu, popełnione najprawdopodobniej na jego rozkaz, zabójstwo popularnego działacza komunistycznego Siergieja Kirowa². Wielu niewygodnym dla Stalina radzieckim komunistom postawiono zarzut

¹ XVII zjazd WKP(b) odbył się w Moskwie w dniach od 26 stycznia do 10 lutego 1934.

² Siergiej Mironowicz Kirow, wł. Siergiej Mironowicz Kostrikow (1886-1934) – wybitny działacz bolszewicki, od najmłodszych lat związany z ruchem robotniczym, a od rewolucji 1905 z frakcją bolszewicką SDPRR. W 1917 aktywnie uczestniczył w wydarzeniach rewolucyjnych w Piotrogradzie, a następnie brał udział po stronie bolszewików w wojnie domowej na Kaukazie. Po podpisaniu 7 maja 1920 traktatu pokojowego między RFSRR a Demokratyczną Republiką Gruzji został posłem radzieckim w Tbilisi. Tam w lutym 1921 wziął aktywny udział w przygotowywaniu powstania bolszewickiego, które stało się pretekstem dla agresji Armii Czerwonej na Gruzję i przekształcenia jej w Gruzińską SRR, najpierw w składzie Zakaukaskiej Federacyjnej SRR, a następnie ZSRR. W latach 1921-1926 był pierwszym sekretarzem KC partii bolszewickiej w Azerbejdżańskiej SRR. Od 1926 był pierwszym sekretarzem komitetu leningradzkiego; od 1930 członkiem Biura Politycznego KC WKP(b). Wykazywał całkowitą lojalność wobec Stalina, dlatego na XVII zjeździe WKP(b) w 1934 nie tylko odmówił poparcia zwolennikom usunięcia dyktatora, ale nawet poinformował go o przygotowywanym spisku. Stalin nie tylko nie okazał mu wdzięczności, ale chorobliwie zazdrosny o swoją pozycję nie mógł zapomnieć mu, że podczas głosowania do władz partyjnych otrzymał więcej głosów od niego. Podobno również bardzo zdenerwowało Stalina, że przemówienie Kirowa podczas wspomnianego zjazdu WKP(b) poprzedziła 10-minutowa owacja (zamiast zwyczajowej pięciominutowej), która przysługiwała wyłącznie Stalinowi. Na zjeździe tym Kirow został wybrany na członka Biura Organizacyjnego i sekretarza KC, ale 1 grudnia 1934 został zastrzelony przez bolszewika Leonida Nikołajewa. Wielu historyków uważa, że zabójstwo Kirowa było zlecone przez Stalina i zorganizowane przez NKWD, co starano się później maskować chowając Kirowa pod murem Kremla, nazywając jego nazwiskiem liczne przedsiębiorstwa i miasta (Kirow w Rosji, Kirowabad w Azerbejdżanie, Kirowohrad na Ukrainie).

uczestnictwa w spisku na życie Kirowa. Nastąpiły aresztowania i wyroki śmierci, które dosięgły nawet zwolenników Stalina, jeśli tylko w otoczeniu generalnego sekretarza uznano, że mogą oni w przyszłości zagrozić lub nawet osłabić jego pozycję. Nie starano się nawet o rzeczywiste udowodnienie im win, zadowalając się ogólnymi oskarżeniami o szpiegostwo lub sabotaż.

W ZSRR wszechwładne organy CzeKa, a następnie GPU i NKWD, doprowadziły do powszechnego panowania w społeczeństwie niepewności i strachu, wciąż podsycanego propagandowymi relacjami z pokazowych procesów oraz wezwaniami do „czujności rewolucyjnej” i „patriotycznej” denuncjacji, czego symbolicznym bohaterem stał się donosiciel na ojca-kułaka Pawlik Morozow³. Stalinowska propaganda wszelkimi sposobami starała się wmówić społeczeństwu, że nowy „sowiecki człowiek” powinien zawsze stawiać wyżej dobro radzieckiej ojczyzny niż więzi rodzinne, lokalne i narodowe. Postęp w budownictwie socjalizmu, zdaniem Stalina i jego otoczenia, wymagał szybkiej unifikacji ideologicznej całego społeczeństwa. Dlatego chłopów należało pozbawić własnej ziemi, a wszystkich obywateli Kraju Rad uwolnić od „przesądów religijnych” i więzi narodowych. Za najbardziej niebezpieczne uznano Kościoły i związki religijne mające ośrodki intelektualne i decyzyjne poza granicami ZSRR, oraz te narodowości, których macierzyste ojczyzny znajdowały się w państwach ościennych.

Po wcześniejszym zdławieniu wszelkich aspiracji politycznych i kulturowych Ukraińców, największego po Rosjanach narodu ZSRR, zarzucono wszelkie eksperymenty polityki leninowskiej wobec mniejszości narodowych. Na Ukrainie w pierwszej kolejności programowi denacjonalizacji miała ulec ludność polska. W latach 1934–1935 zlikwidowano więc wszystkie tamtejsze polskie szkoły, instytucje kulturalne i polskojęzyczne czasopisma, a także dotychczasową „chlubę” polityki radzieckiej – autonomiczny Polski Rejon Narodowy im. Juliana Marchlewskiego⁴.

³ Pawlik Morozow, wł. Paweł Trofimowicz Morozow (1918-1932) – chłopiec ze wsi Gierasimowka w guberni tobołskiej za Uralem. Według oficjalnej propagandy radzieckiej był on organizatorem pierwszego oddziału pionierskiego w swej wsi, który pomagał komunistom w organizowaniu tam kołchozu. Chłopiec przypadkowo dowiedział się o spisku kułaków, do którego należał także jego ojciec, doniósł o tym władzom. Spiskowcy, w tym jego ojciec, ponieśli surowe kary. Z tego powodu dziadek-kułak miał wnuka i jego młodszego brata zamordować. Wersja ta była wykorzystywana propagandowo w okresie tzw. walki z kułactwem i forsowania kolektywizacji na początku lat 30-tych, a Pawlik Morozow został wykreowany na patrona ruchu pionierskiego i wzór do naśladowania dla dzieci w całym Związku Radzieckim.

⁴ Zob. J.M. Kupczak, *Polacy na Ukrainie w latach 1921-1939*, Wrocław 1994, s. 311-323.

PRAWIDŁA OPŁATY PODATKU ROLNEGO.

- Podatek może być opłacony gotówką i obliczającymi pożyczki włościańskiej za pośrednictwem rady wiejskiej, kasy miejscowego rejonowego komitetu wykonawczego lub kasy Ludowego Komisarjatu Finansów. Można również, wnieść podatek przez państwową kasę oszczędności albo przesłać pocztą do rejonowego komitetu wykonawczego tego rejonu, gdzie znajduje się gospodarstwo, za które podatek się wnosi.
- Dozwala się wpłacać podatek kolektynie przez osoby upoważnione przez płatników. Osoby te nie są wobec płatników odpowiedzialne za opłacenie podatku w odpowiednim terminie i za nieykalność zawierzonych im sum.
- Nieopłacenie podatku w terminie, wskazanym w karcie podatkowej, pością za sobą grzywnę w wysokości 1/3 kopiejki od rubla zaległości za każdy dzień opóźnienia. Kara dolacza się do sumy zaległego podatku. Prócz tego stosują się przewidziane przez prawo kroki i celu przymusowego zaciągnięcia podatku.
- Przy opłaceniu podatku odliczają się wniesionej sumy przedewszystkiem zaległość za lata ubiegłe oraz grzywna, reszta zaś idzie na opłatę należnego podatku za 1928/29 rok.
- Wszelkie skargi i podania (wyjątek stanowią podania wynikłe z powodu klęsk żywiołowych) winny być składane za pośrednictwem rady wiejskiej do sejmiku w terminie miesięcznym od dnia wręczenia płatnikowi karty podatkowej.
- Podania z powodu klęsk żywiołowych winny być składane za pośrednictwem rady wiejskiej do rewykonu w ciągu miesiąca od dnia klęski.
- Złożenie skargi lub podania nie powstrzymuje zaciągnięcia należnych od płatnika sum.

SPECJALNE UWAGI:

Proletarjusz wszystkich krajów, łączcie się!

U. S. S. R.

KARTA PODATKOWA

№ 244/4

JEDNOLITEGO PODATKU ROLNEGO ZA ROK 1928/29.

Kozina, Iwan Iwanow
(nazwisko, imię, i imię ojca)

Miejscowość: Cefreżan

Rada wiejska: Cefreżan

Rejon: Priamurje

Okręg: _____

Kartę podatkową wręczono _____ 1928 r.

Przy opłacie podatku należy przedstawić kartę podatkową. Obywatele, którzy zgubili kartę podatkową, obowiązani są nabyć drugą egzemplarz za opłatą 50 kop.

Kwitów z zaznaczeniem wniesionego podatku nie należy odcinać od karty podatkowej.

NALEŻY OPŁACIĆ W TERMINACH:

Według karty podatkowej	Zaległość za lata ubiegłe				Podatek 1928/29 r.				Podpis osoby, zaświadczającej zmiany sumy
	Rub.	K.	Rub.	K.	Rub.	K.	Rub.	K.	
Podłożeniu lub zniesie									
okreg									
ks. kas.									
Otrzymano									
Podatku									
Zaległości lat ub.									
Grzywny									
Razem									
M. P.									
Podpis									

Podatek 1928/29 r.			
Rub.	K.	Rub.	K.
984	583	24	

W GOSPODARSTWIE ZAREJESTROWANO:

Spółzwoj	Liubo	Suma dochodu rub.
Dziśięcin ziemi nadanej podlegającej opodatkowaniu w form i Łaki		205 100
Dziśięcin ziemi i Ziemi ornej dzierzawionej i Łaki		95 200
Koni i wołów		2 40
Owie i kóz		
Świń		
Specjalne galazie gospod. wiejskiej		95 98
Razem dochodu od gospod. wiejsk.		205 98
Od zarobków pobocznych		
Razem dochodu ze wszystkich źródeł		205 98
Podlega opodatkowaniu dochód po odliczeniu 20 r. na spółzwoj		185 98

Rub.	Kop.
Należono podatku	10 78
Dano zniżki	
Podatku do opłacenia	10 78
Zaległości za lata ubiegłe	
Razem do opłacenia	10 78
Oprócz tego grzywny do	1928 r.
Przewodniczący Rej. Kom. Wykon.	
M. P. Sekretarz	

Druki urzędowe wydawane w USSR po polsku w drugiej połowie lat dwudziestych i pierwszej połowie lat trzydziestych XX w.

Wraz z tym zaprzestano także drukowania w języku polskim pism urzędowych, takich jak różnego rodzaju kwestionariusze osobowe, pokwitowania, karty podatkowe⁵. Wobec polskiej ludności wiejskiej najprostszą i najbardziej radykalną metodą pozbycia się jej, zwłaszcza z regionów przygranicznych, były zapoczątkowane już w 1934 r. wywózki do Kazachstanu⁶. Miały one jednak ograniczony charakter, gdyż wymagały dużych nakładów organizacyjnych, a ponadto pozbawiały dopiero co zorganizowane kołchozy i sowchozy rąk do pracy. O wiele bardziej skuteczny charakter miał plan pozbawienia społeczności polskiej w ZSRR inteligencji, jako warstwy przywódczej, i to nie tylko tej, która reprezentowała postawy kontrrewolucyjne, bo ta właściwie została z życia publicznego wyeliminowana przez CzeKa już w latach dwudziestych, ale także tej inteligencji polskiego pochodzenia, która akceptowała radziecką rzeczywistość, a nawet aktywnie ją współtworzyła. Mimo to, po roku 1934 przestała być reżimowi sowieckiemu potrzebna, albowiem oczekiwana w Moskwie rewolucja proletariacka w Polsce nie wybuchła, a radziecka rzeczywistość coraz bardziej rozmiękała się z głoszonymi hasłami o wzrastającym dobrobycie i powszechnej szczęśliwości. Początkowy entuzjazm narodów ZSRR z czasem zamieniał się w pasywność, a nawet wrogość. Ponieważ zaś najbardziej niebezpieczni – zdaniem Stalina i jego ideologów – pozostawali wrogowie i sceptycy we własnej partii, represje nie ominęły nawet polskich komunistów. Dla Moskwy już sama przynależność do narodu polskiego, bez względu na pochodzenie klasowe czy poglądy polityczne, była niebezpieczna. Dlatego też represje wobec ludności polskiej w drugiej połowie lat trzydziestych przyjęły w ZSRR cechy ludobójstwa. By jednak uzasadnić te działania wobec reszty społeczeństwa radzieckiego, spreparowano sprawę fikcyjnej Polskiej Organizacji Wojskowej (POW)⁷, nawiązując przy tym do faktycznie działającej w latach 1914-1918 organizacji⁸. Na podstawie zarzutu o przynależność do POW

⁵ Zob. załączone tu materiały ilustracyjne.

⁶ Zob. G. Hryciuk, *Patria in exsilio? Masowe deportacje radzieckie do Kazachstanu w latach 30.-50. XX wieku*, [w:] *Polacy w Kazachstanie. Historia i współczesność*, red. S. Ciesielski, A. Kuczyński, Wrocław 1996, s. 211-235; H. Stroński, *Deportacje polskiej ludności z Ukrainy do Kazachstanu w 1936 r. Przyczyny, przebieg, skutki*, [w:] *ibidem*, s. 239-245.

⁷ Por. m.in.: H. Stroński, *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939*, Warszawa 1998, s. 209-219; M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim*, Warszawa-Wrocław 1991, s. 351-357; Zob. także: *Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów*, cz. 1: *Lata 1917-1939*, red. S. Stępień (dalej: *Polacy na Ukrainie*), t. V i VI, Przemyśl 2005, 2012.

⁸ Na jej temat zob. T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa (1914-1918)*, Wrocław 1984; o jej działalności na terenie Ukrainy zob. *Polacy na Ukrainie*, cz. 1, t. IV.

skazać można było praktycznie każdego Polaka, a nawet narażających się władzy Ukraińców, Niemców, Żydów i przedstawicieli innych narodowości. Radzieckie organy represji dobrze wiedziały bowiem, że po przeżytej kolektywizacji i „wielkim głodzie”, a także z powodu ciągłych ograniczeń swobód obywatelskich, niemal powszechne stawały się postawy krytyczne wobec reżimu komunistycznego. Nie wystarczała już, coraz bardziej nachalna, propaganda o nadchodzącej świetlanej przyszłości Kraju Rad. Decydenci na Kremlu, zdając sobie z tego sprawę, doszli więc do wniosku, że mobilizować społeczeństwo do dalszej uległości i wykonywania coraz wyższych norm pracy można tylko metodami wywoływania powszechnego strachu. Organy NKWD zbudowały więc misterny system donosicielstwa oraz mechanizm surowych represji, zarówno indywidualnych, jak i zbiorowych. Był to system tak skonstruowany, że jeśli w drugiej połowie lat trzydziestych obywatel „dostał się” w ręce służb bezpieczeństwa, w tym osławionych Trójek Specjalnych NKWD lub radzieckiego sądownictwa, to mógł spodziewać się w zasadzie tylko jednego z dwóch wyroków: kary pierwszej kategorii, czyli wyroku śmierci przez rozstrzelanie lub kary drugiej kategorii, czyli od 5 do 10 lat łagrów. W latach 1937–1939, czyli w okresie tzw. „wielkiej czystki”, były to w zasadzie jedyne kary dla osób oskarżonych o przestępstwa polityczne.

Podstawą do rozpoczęcia przez NKWD masowych represji wobec ludności polskiej w ZSRR stał się wydany 11 sierpnia 1937 r. rozkaz operacyjny nr 00485 ludowego komisarza spraw wewnętrznych Nikołaja Jeżowa. Inicjował on tzw. „operację polską”⁹. Jej oficjalnym celem propagandowym była likwidacja nadal rzekomo istniejących lokalnych komórek POW oraz tzw. „kontrrewolucyjnych powstańczych kadr dywersyjno-szpiegowskich w przemyśle, transporcie, sowchozach i kołchozach”¹⁰.

Na mocy tegoż rozkazu natychmiastowemu aresztowaniu podlegali:

a) ujawnieni w toku śledztwa, ale wciąż ukrywający się aktywni członkowie POW;

b) wszyscy pozostający w ZSRR jeńcy narodowości polskiej, wzięci do niewoli w czasie I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej, którzy po zakończeniu działań wojennych nie powrócili do Polski, a zdecydowali się, często ulegając wcześniejszej propagandzie bolszewickiej, na pozostanie w ZSRR;

c) zbiegowie z Polski, niezależnie od czasu ich przebywania na terytorium ZSRR;

⁹ Tekst rozkazu w przekładzie na język polski wydrukowaliśmy w całości w VII tomie dokumentów *Polacy na Ukrainie*, cz. 1, zob. dok. nr 20.

¹⁰ Zob. dok. nr 94 w niniejszym tomie.

d) emigranci polityczni i więźniowie polityczni wymienieni z Polską (w tym także wszyscy członkowie Komunistycznej Partii Polski);

e) byli członkowie Polskiej Partii Socjalistycznej i innych polskich partii politycznych;

f) aktywni działacze mniejszości polskiej oraz osoby innych narodowości angażujący się w pracę polskich instytucji czy rad wiejskich w rejonach z przewagą ludności polskiej.

Funkcjonariusze NKWD zakładali także, że osoby wymienionych kategorii przed aresztowaniem miały wpływ na swe środowiska społeczne i rodzinne, dlatego też za podejrzanych uważano również ich rodziców, rodzeństwo i współmałżonków¹¹. W stosunku do tych ostatnich w nomenklaturze śledczej istniała na przykład specjalna kategoria osób ściganych z urzędu, a mianowicie „żony zdrajców ojczyzny”.

Wspomniany rozkaz Jeżowa był charakterystyczny także pod tym względem, że działał wstecz, a mianowicie zabraniał zwalniania z więzień osób, które już kończyły odbywanie wyroków, a nawet w dniu wydania już je zakończyły, jeśli były one skazane „za szpiegostwo na rzecz Polski”.

„Operacja polska” miała trwać 3 miesiące, ale funkcjonariusze NKWD wciąż „mnożyli” polskich kontrrewolucjonistów i szpiegów, tak że faktycznie sprawa ciągnęła się niemal do września 1939 r. Stalinowi i jego współpracownikom chodziło nie tylko o ukaranie właściwych winnych, lecz o szeroko zakrojone działania prewencyjne, realizowane na zasadzie logiki: „wśród 100 aresztowanych Polaków na pewno będzie przynajmniej jeden kontrrewolucjonista lub szpieg”. Dla sprawy warto poświęcić 99, tym bardziej że – jak rozumowali funkcjonariusze NKWD – nie ma pewności, czy w przyszłości któraś z tych niezaangażowanych osób nie zostanie wrogiem ZSRR. Dlatego też Polaków nie objęło chwilowe zelżenie represji po przeprowadzonym przez III Rzeszę Anschlussie Austrii, kiedy to w Moskwie z niepokojem dostrzeżono, że w przypadku wojny z Niemcami masowe represje spowodują zupełne braki fachowych kadr w gospodarce i armii.

W stosunku do Polaków (także w stosunku do mniejszości niemieckiej) zastosowano wręcz przeciwne rozumowanie, i nawet nasilono re-

¹¹ Przykładem może być zamieszczony w niniejszym tomie dokument nr 45 dotyczący Bronisława Żydeckiego (1902-1937). Po jego aresztowaniu i skazaniu na śmierć za rzekomą działalność kontrrewolucyjną represjonowani byli wszyscy jego bracia: Antoni Żydecki (1895-?), aresztowany w 1933 i skazany na pobyt w łagrach na Północy Rosji; Dionizy Żydecki (1890-1937), rozstrzelany 24 XII 1937 w Żytomierzu, Mikołaj Żydecki (1908-?), aresztowany w 1933 i skazany na 5 lat łagrów.

presje. Stalin obawiał się bowiem, że Polacy poprą Hitlera w jego marszu na Wschód i w przypadku wojny mniejszość polska w ZSRR odegra rolę piątej kolumny, wywołując antyradzieckie powstanie. Wyrażano nawet większe obawy, a mianowicie, że Polacy zainspirują do tego powstania także Ukraińców. Władze nakazały więc kontynuowanie działań pacyfikacyjnych i prowadzenie dalszych wywózek ludności polskiej z Ukrainy Radzieckiej.

Dlatego też surowo rozprawiono się z polskimi i zachodnioukraińskimi komunistami (obywatelami Rzeczypospolitej Polskiej). Do dnia 11 września 1937 r., czyli równo w miesiąc po wydaniu przez Jeżowa wspomnianego rozkazu, aresztowani zostali wszyscy przebywający na terenie ZSRR członkowie Biura Politycznego KC Komunistycznej Partii Polski (niektórych aresztowano już w latach 1933–1934). Stalin podpisał wniosek o „oczyszczenie” KPP 28 listopada 1937 r., a 16 sierpnia roku następnego z jego polecenia prezydium Komitetu Wykonawczego Kominternu podjęło decyzję o rozwiązaniu Komunistycznej Partii Polski¹². Represji wobec polskich komunistów w ZSRR nie usprawiedliwiał fakt rzeczywistego rozpracowania Komunistycznej Partii Polski przez polską policję, przebywając bowiem w Związku Radzieckim nie przedstawiali oni żadnej wartości dla polskich służb specjalnych, chyba że były to osoby na usługach polskiego wywiadu, czego oczywiście w stosunku do poszczególnych jednostek wykluczyć nie można, ale z pewnością polskimi szpiegami nie byli wszyscy członkowie KPP, a zastosowano wobec nich zasadę odpowiedzialności zbiorowej. Niemal wszyscy przebywający na terytorium ZSRR działacze KPP (w tym także obu frakcji autonomicznych – Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi i Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy, bez względu na narodowość) zostali uwięzieni, zesłani do łagrów lub rozstrzelani. Charakterystyczne w tym względzie są losy komunistycznych posłów do Sejmu II Rzeczypospolitej, którzy – co jest swoistym paradoksem – w swej działalności politycznej i poselskiej występowali przeciwko Polsce, a w ZSRR zostali oskarżeni o działalność w Polskiej Organizacji Wojskowej lub o szpiegostwo na rzecz Polski (w tym o współpracę z II Oddziałem Sztabu Generalnego WP). Spośród 24 posłów komunistycznych do Sejmu RP, aż 21 było przez władze radzieckie represjonowanych, w tym 20 zostało skazanych na karę śmierci i rozstrzelanych. Represji uniknęło tylko trzech: Franciszek Błaszkwicz i Ignacy Kalaga, którzy do ZSRR nie zdążyli wyjechać z powodu odbywania kary w polskim więzieniu lub ścisłego nadzoru polskiej policji, trzeci zaś Józef Skrzypa zmarł

¹² Zob. np. R. Conquest, *Wielki terror*, Warszawa 1997, s. 448.

w 1929 r. śmiercią naturalną w Pradze, będąc w drodze do Moskwy. Jakże były więc losy pozostałych 21, którzy w latach trzydziestych znaleźli się na terytorium Związku Radzieckiego?

1. Władysław Baczyński, wyjechał do ZSRR w ramach wymiany więźniów politycznych w 1932 r., podjął pracę jako technik górniczy w Donbasie. W Zagłębiu Donieckim działał bardzo aktywnie w WKP(b), w Stowarzyszeniu Starych Bolszewików oraz w Stowarzyszeniu byłych Katorżników i Zesłańców Politycznych. Mimo to 11 sierpnia 1937 r. został aresztowany, 29 grudnia 1937 r. skazany przez Kolegium Specjalne NKWD na karę śmierci i wkrótce rozstrzelany.

2. Henryk Bitner, wyjechał do ZSRR w 1932 r., 21 maja 1937 r. został aresztowany, a 7 września tegoż roku skazany na karę śmierci przez Trójkę Specjalną NKWD za „przynależność do polskiej organizacji szpiegowsko-terrorystycznej”. Stracony 10 września 1937 r.

3. Stanisław Burzyński, do ZSRR wyjechał w 1931 r., 23 lipca 1937 r. został aresztowany przez NKWD i 20 września tegoż roku skazany przez Kolegium Specjalne na karę śmierci i natychmiast rozstrzelany.

4. Marian Chęciński, jesienią 1935 r. wyjechał do ZSRR. W czasie „operacji polskiej” został w 1937 r. aresztowany pod zarzutem szpiegostwa na rzecz Polski i w tym samym roku skazany przez Kolegium Wojskowe Sądu Najwyższego ZSRR na karę śmierci i rozstrzelany. Bliższych danych na ten temat nie udało się ustalić.

5. Jerzy Czeszejko-Sochacki, wyjechał do ZSRR w 1930 r., 13 sierpnia 1933 r. został aresztowany przez OGPU pod zarzutem szpiegostwa, czyli współpracy z II Oddziałem Sztabu Generalnego WP. Torturowany w więzieniu, 4 września 1933 r. popełnił samobójstwo wyskakując podczas przesłuchania z 5 piętra gmachu OGPU na Łubiance¹³.

6. Władysław Danecki, wyjechał do ZSRR w 1932 r. W 1937 r. został przez NKWD aresztowany i w roku następnym rozstrzelany.

7. Tomasz Dąbał, wyjechał do ZSRR w 1923 r. w ramach wymiany więźniów politycznych. Mimo znacznego zaangażowania oraz zasług na polu radzieckiej działalności politycznej i naukowej, został 29 grudnia 1936 r. aresztowany przez NKWD pod zarzutem działalności dywersyjnej i szpiegowskiej na rzecz Polski, 21 sierpnia 1937 r. Kolegium Wojskowe Sądu Najwyższego ZSRR orzekło wobec niego karę śmierci. Wyrok przez rozstrzelanie został wykonany w moskiewskim więzieniu Lefortowo¹⁴.

¹³ We wcześniejszych tomach naszej serii dokumentów *Polacy na Ukrainie*, cz. 1, już publikowaliśmy materiały dotyczące niektórych z występujących tu posłów komunistycznych. Zob. np. Jerzy Czeszejko-Sochacki, t. V, VI i VII, wg indeksów.

¹⁴ Zob. *Polacy na Ukrainie*, cz. 1, t. I, III, V, VII, wg indeksów.

8. Jakub Gawron, wyjechał do ZSRR w 1931 r. W 1937 r. został aresztowany przez NKWD, skazany na karę śmierci i w tymże roku rozstrzelany. Niestety bliższych okoliczności aresztowania i stracenia nie udało się ustalić.

9. Janina Ignasiuk, w 1935 r. wyjechała nielegalnie do ZSRR. W czasie operacji polskiej została w 1937 r. aresztowana i skazana na 10 lat łagrów w Karagandzie. Przeżyła, gdyż pod koniec II wojny światowej w wyniku starań kierownictwa PPR została przedterminowo zwolniona¹⁵.

10. Kazimierz Kieruzalski, wyjechał do ZSRR w 1930 r. Podobnie jak Gawron, aresztowany i rozstrzelany w 1937 r. Szczegóły aresztowania i stracenia nie zostały do dziś wyjaśnione¹⁶.

11. Stefan Królikowski, w ZSRR przebywał od 1929 r., 11 maja 1937 r. został aresztowany przez NKWD, a następnie oskarżony o przynależność do POW. 21 sierpnia 1937 r. został przez Kolegium Wojskowe Sądu Najwyższego ZSRR skazany na śmierć i tego samego dnia rozstrzelany¹⁷.

12. Stanisław Łańcucki, zbiegł do ZSRR w 1929 r., 14 czerwca 1937 r. został aresztowany przez NKWD i 20 września 1937 r. został przez Kolegium Wojskowe Sądu Najwyższego ZSRR skazany na śmierć pod zarzutem „udziału w polskiej nacjonalistycznej organizacji terrorystycznej” i rozstrzelany tego samego dnia¹⁸.

13. Andrzej Paszczuk, wyjechał do ZSRR w 1928 r., w 1933 r. został aresztowany przez NKWD pod zarzutem działalności w POW i UW, został zesłany do łagrów i tam prawdopodobnie zginął.

14. Tomasz Prystupa, zbiegł do ZSRR w 1927 r. W 1933 r. oskarżony o przynależność do POW i UW i aresztowany przez NKWD, w 1937 r. skazany na karę śmierci. Rozstrzelany 20 listopada 1937 r.¹⁹

15. Paweł Rosiak, wyjechał do ZSRR w 1930 r. W 1937 r. został przez NKWD aresztowany i rozstrzelany w bliżej nieznanych okolicznościach.

16. Chł Mordechaj Rozenberg, wyjechał do ZSRR latem 1935 r. W 1937 r. został przez NKWD aresztowany i stracony w bliżej nieznanych okolicznościach.

17. Wacław Rożek, zagrożony aresztowaniem przez polską policję, wyjechał w 1935 r. do ZSRR i ślad po nim zaginął. Prawdopodobnie padł ofiarą wielkiej czystki stalinowskiej w okresie tzw. operacji polskiej w 1937 r.

¹⁵ Zob. Ignasiuk-Minkowska Janina, [w:] *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1918-1939*, t. II, oprac. M. Smogorzewska, Warszawa 2000, s. 256-257.

¹⁶ Zob. *Polacy na Ukrainie*, cz. 1, t. II, wg indeksu.

¹⁷ Ibidem, t. V i VI.

¹⁸ Ibidem, t. II i V.

¹⁹ Ibidem, t. VI.

18. Konstanty Sypuła, w 1930 r. wyjechał do ZSRR. 2 października 1937 r. został aresztowany pod zarzutem szpiegostwa na rzecz Polski i skazany przez Kolegium Specjalne NKWD na karę śmierci. Rozstrzelany 28 X 1937 r. W tymże roku NKWD aresztowało także jego syna Czesława²⁰.

19. Ferdynand Tkaczow, od 1931 r. przebywał na emigracji, od 1934 r. działał w Przedstawicielstwie KPP przy Komitecie Wykonawczym Międzynarodówki Komunistycznej w Moskwie. Aresztowany przez NKWD w 1936 r., skazany na śmierć i rozstrzelany. Bliższych szczegółów aresztowania i stracenia nie udało się dotychczas ustalić.

20. Adolf Warski, od 1929 r. przebywał w ZSRR. 12 czerwca 1937 r. został aresztowany przez NKWD, 21 sierpnia 1937 r. Kolegium Wojskowe Sądu Najwyższego ZSRR skazało go na karę śmierci za „przynależność do organizacji szpiegowsko-terrorystycznej POW”, został rozstrzelany tego samego dnia²¹.

21. Tadeusz Żarski, wyjechał do ZSRR w 1932 r. w ramach wymiany więźniów politycznych. 9 kwietnia 1934 r. został tam aresztowany przez NKWD pod zarzutem udziału „w polskiej szpiegowskiej organizacji dywersyjno-terrorystycznej, działającej pod nazwą POW”, 16 czerwca 1934 r. Kolegium Specjalne skazało go na karę śmierci. Wyrok wykonano 22 lipca 1934 r.²²

Podobny los spotkał posłów innych partii rewolucyjnych, działających pod patronatem KPP lub też ściśle z nią współpracujących, jak: Niezależna Partia Chłopska, Białoruska Robotniczo-Włościańska Hromada, Ukraińskie Włościańsko-Robotnicze Zjednoczenie Socjalistyczne Sel-Rob (Jedność i Lewica).

Na terenie ZSRR przeżyli jedynie nieliczni polscy komuniści. Kilkunastu uratowało życie, gdyż wcześniej zaciągnęli się do brygad międzynarodowych walczących w wojnie domowej w Hiszpanii, choć i wśród nich podjęto tam z rozkazu Stalina działania eliminacyjne. Ze znanych osobistości w ZSRR przeżył jedynie będący w podeszłym wieku weteran ruchu komunistycznego Feliks Kon, a także uważana za nieszkodliwą politycznie Zofia Dzierżyńska – wdowa po Feliksie Dzierżyńskim.

Według obliczeń historyków, z przebywających na początku 1936 r. na terenie ZSRR 3.817 polskich komunistów czystki stalinowskie przeży-

²⁰ Ibidem, t. II. Por. także: A. Pacholczykowa, *Sypuła Konstanty*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XLVI, 2009-2010, s. 276-279.

²¹ Zob. *Polacy na Ukrainie*, cz. 1, t. I i VII, wg indeksu.

²² Ibidem, t. VII. W akcie oskarżenia zarzucono mu szlacheckie pochodzenie oraz fakt, że jego bracia byli legionistami, a później służyli w WP (Mieczysław był rotmistrzem kawalerii, a Witold – kapitan piechoty, został zamordowany w Katyniu).

ło co najwyżej 100, w tym nikt z aktywu kierowniczego. Ogółem oblicza się, że w czasie tzw. „operacji polskiej” skazano w ZSRR 139.835 Polaków, z których aż 111.091 (79,4%) otrzymało najwyższy wymiar kary i zostało rozstrzelanych, a 28.744 skazano na długoletnie pobyty w łagrach²³. Zasięg represji wobec ludności polskiej na Ukrainie był tak powszechny, że np. w Berdyczowie od sierpnia 1937 r. do czerwca 1938 r. aresztowano prawie 60% mieszkających tam Polaków. Ponadto wiele dziesiątków tysięcy osób narodowości polskiej zostało deportowanych z tradycyjnych regionów zamieszkania do Kazachstanu, na Syberię i do wschodnich obwodów Ukrainy, głównie w rejony Charkowa i Dniepropietrowska. Niektórzy, obawiając się aresztowania, wyjeżdżali do wschodnich obwodów USRR sami, sądząc że w nowym środowisku wielkoprzemysłowym uda się im uniknąć represji.

W odniesieniu do lat 1937–1939, wśród dziesiątek dokumentów z wyrokami skazującymi, przechowywanych w archiwach Kijowa, Czernihowa, Mikołajewa i Chersonia, udało się odnaleźć tylko jeden z wyrokiem uniewinniającym osobę narodowości polskiej²⁴. Nie wiadomo, co wpłynęło na taką decyzję radzieckiego wymiaru sprawiedliwości, czy napięta sytuacja polityczna w Europie, czy może jakieś względy pozamerytoryczne.

Najważniejsze decyzje dotyczące „operacji polskiej” podejmował osobiście Stalin oraz ludzie z jego najbliższego otoczenia na Kremlu. Na Ukrainę Radziecką oddelegowano wówczas najbardziej zaufanych funkcjonariuszy NKWD. Byli to: Izrael Leplewski, Aleksandr Uspienski, Michaił Stiepanow oraz Nikołaj Szarow (Szawier). Warto przyjrzeć się ich sylwetkom, bo choć wiernie służyli reżimowi i przyczynili się do śmierci kilkudziesięciu tysięcy Polaków (w tym także polskich komunistów) i przedstawicieli innych narodowości na Ukrainie, to i tak, w efekcie polityki stalinowskiej, sami również zostali oskarżeni o działalność kontrrewolucyjną i rozstrzelani przez plutony egzekucyjne, które sami stworzyli, a w każdym razie nadzorowali. Byli to:

Izrael Moisiejewicz LEPLEWSKI / ros. Израиль Моисеевич Леплевский (1896 – 28 lipca 1938). Urodził się w Brześciu nad Bugiem w rodzinie żydowskiej. Uczył się w szkole początkowej, ale w zasadzie był samoukiem. W 1910 r. związał się z żydowskim ruchem robotniczym, wstę-

²³ Zob. m.in.: M. Iwanow, *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938*, Kraków 2015; T. Sommer, *Operacja antypolska NKWD 1937–1938. Geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Sowieckim*, Warszawa 2014; *Wielki terror: operacja polska 1937–1938*, seria: *Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku*, t. 8, Warszawa – Kijów 2010.

²⁴ Zob. dok. nr 93 w niniejszym tomie.

pując do Powszechnego Żydowskiego Związku Robotniczego na Litwie, w Polsce i Rosji „Bund”, ugrupowania będącego autonomiczną częścią Socjal-Demokratycznej Partii Robotniczej Rosji. Przed I wojną światową pracował w składzie towarów aptekarskich w Brześciu. Po wybuchu wojny, od października 1914 r. do czerwca 1917 r. służył w armii rosyjskiej, walcząc przeważnie na froncie tureckim. Po wybuchu rewolucji lutowej, będąc w Tbilisi, wstąpił do SDPRR (bolszewików). Od lipca 1917 r. do stycznia 1918 r. był członkiem Komitetu Wojskowej SDPRR(b) w Jekaterynosławiu (obecnie Dniepropietrowsk). W lutym 1918 r. został funkcjonariuszem CzeKa w Saratowie. W czasie wojny domowej od czerwca do października 1918 r. działał w podziemnych strukturach Samarskiego Komitetu SDPRR(b), a po objęciu władzy przez bolszewików powrócił tam do pracy w CzeKa. W 1919 r. wyjechał do Jekaterynosławia, gdzie wstąpił do KP(b)U i był nadal funkcjonariuszem tamtejszej CzeKi, od sierpnia 1920 do lutego 1922 r. wchodził w skład jej Kolegium, następnie od czerwca do listopada 1921 r. był zastępcą przewodniczącego gubernialnego zarządu tej formacji, a od 24 maja 1922 r. do 16 lutego 1923 r. jej szefem. W lutym 1923 r. został wysłany do guberni podolskiej, gdzie od 16 lutego tegoż roku do czerwca 1925 r. był szefem podolskiego gubernialnego oddziału GPU, pełniąc jednocześnie w latach 1923–1924 funkcję sekretarza podolskiego Komitetu Gubernialnego KP(b)U. Jesienią 1925 r. władze skierowały go do Odessy, gdzie od 27 października t.r. do 1 lipca 1929 r. kierował okręgowym oddziałem GPU, równocześnie od 10 maja 1927 r. do 1 lipca 1929 r. pełnił obowiązki komisarza 26. Oddziału Pogranicznego OGPU. W tym okresie także od 1925 do 1938 r. wchodził w skład Kolegium GPU przy Radzie Komisarzy Ludowych USRR. W wymienionych latach często zmieniano mu przydziały służbowe w ukraińskich organach GPU: 1 lipca 1929 r. został mianowany zastępcą szefa Wydziału Tajno-Operacyjnego GPU przy Radzie Komisarzy Ludowych USRR w Charkowie, a od 9 grudnia 1929 r. do 15 sierpnia 1931 r. był szefem tegoż Wydziału, równocześnie od połowy 1930 r. do 15 sierpnia 1931 r. pełnił obowiązki szefa Wydziału Specjalnego OGPU Ukraińskiego Okręgu Wojskowego, a od 15 sierpnia do 17 listopada 1931 r. był zastępcą szefa, następnie do 22 lutego 1933 r. szefem Wydziału Specjalnego OGPU przy wspomnianej Radzie Komisarzy Ludowych USRR. Wreszcie 22 lutego 1933 r. objął stanowisko zastępcy przewodniczącego OGPU przy tejże Radzie Komisarzy Ludowych. Na początku stycznia 1934 r. został jednak oddelegowany do Kraju Saratowskiego, gdzie od 5 stycznia do 10 lipca 1934 r. był pełnomocnym przedstawicielem OGPU z ramienia Rady Komisarzy Ludowych ZSRR, a od 15 lipca stał na czele Zarządu NKWD Kraju Saratowskiego. Nie przebywał tam długo, gdyż 10 grudnia 1934 r. objął funkcję ludowego komisarza

spraw wewnętrznych Białoruskiej SRR (a w uznaniu jego zasług 26 listopada 1935 r. został awansowany w hierarchii służbowej do stopnia komisarz bezpieczeństwa państwowego II rangi). Pod koniec listopada 1936 r. powrócił do Moskwy, gdzie od 28 tegoż miesiąca do 14 czerwca 1937 r. był szefem Wydziału Specjalnego (Wydziału V) Głównego Zarządu Bezpieczeństwa Państwowego (GUGB) NKWD ZSRR. W okresie wielkiej czystki zwrócił na niego uwagę Jeżow, przygotowując tzw. operację polską, i doprowadził do mianowania go 14 czerwca 1937 r. ludowym komisarzem spraw wewnętrznych USRR, a 12 grudnia tegoż roku został wybrany deputowanym do Rady Najwyższej ZSRR. Jednakże jego bezwzględność w stosunku do podwładnych oraz nadużywanie władzy spowodowały, że kierownictwo NKWD na polecenie najwyższych władz partyjnych zdecydowało się na odwołanie go do Moskwy 25 stycznia 1938 r. Pewien wpływ na to mogła mieć także napięta sytuacja na forum międzynarodowym, w wyniku której władze ZSRR, obawiając się wojny z III Rzeszą, starały się uspokoić konflikty wewnętrzne. W Moskwie zdegradowanemu Leplewskiemu przez jakiś czas powierzano jeszcze drugorzędne stanowiska w strukturach NKWD: od 25 stycznia do 28 marca 1938 r. był szefem Wydziału VI GUGB, od 28 marca do 26 kwietnia 1938 r. szefem Wydziału I Zarządu III GUGB, równocześnie od 28 marca do 8 kwietnia 1938 r. zastępcą szefa, a od 8 do 26 kwietnia 1938 r. szefem Zarządu III NKWD ZSRR. 26 kwietnia 1938 r. został on jednak aresztowany pod zarzutem działalności kontrewolucyjnej i po krótkim procesie 28 lipca 1938 r. skazany przez Wojskowe Kolegium Sądu Najwyższego ZSRR na karę śmierci i natychmiast rozstrzelany.

Aleksandr Iwanowicz USPIENSKI / ros. Александр Иванович Успенский (luty 1902 – 28 stycznia 1940 r.). Z pochodzenia był Rosjaninem, urodził się we wsi Wierchnij Suchodoł w guberni tulskiej, po nauce w szkole początkowej ukończył dwie klasy seminarium duchownego w Tule. Tam też związał się z ruchem rewolucyjnym. Nie udało się ustalić jego udziału w rewolucji październikowej, wiadomo natomiast, że od lutego do maja 1918 r. był sekretarzem tamtejszego gminnego Komitetu Biedoty, a od maja 1919 r. do sierpnia 1920 r. szefem rejonowej milicji. W sierpniu 1920 r. został funkcjonariuszem CzeKa, a we wrześniu tegoż roku wstąpił do Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików). Po rozwiązaniu CzKa i powołaniu 2 lutego 1922 r. w jej miejsce Państwowego Zarządu Politycznego (GPU) przeszedł do pracy w tej instytucji, obejmując stanowisko powiatowego pełnomocnika gubernialnego oddziału GPU w Tule. We wrześniu 1923 r. awansował na szefa Wydziału Ekonomicznego Tulskiego Gubernialnego Oddziału GPU. W sprawach gospodarczo-finance-owych musiał osiągać zadowalające wyniki, gdyż przełożeni przez szereg

następnych lat powierzali mu kierowanie tą dziedziną pracy GPU. Był więc kolejno: szefem Wydziału Ekonomicznego Pełnomocnego Przedstawicielstwa OGPU przy Radzie Komisarzy Ludowych ZSRR na Uralu (od 10 marca 1927 r. do 26 września 1931 r.), szefem Wydziału Ekonomicznego Pełnomocnego Przedstawicielstwa OGPU przy Radzie Komisarzy Ludowych w obwodzie moskiewskim (od 27 września 1931 r. do 14 maja 1933 r.). Równocześnie od 27 listopada 1932 r. był pomocnikiem, a od 14 maja 1933 r. do 31 lipca 1934 r. zastępcą pełnomocnego przedstawiciela OGPU przy Radzie Komisarzy Ludowych ZSRR w obwodzie moskiewskim. 31 lipca 1934 r. awansował na drugiego zastępcę szefa Zarządu NKWD w tymże obwodzie, a 19 lutego 1935 r. został zastępcą szefa Komendantury Moskiewskiego Kremla ds. Ochrony Wewnętrznej, w tym czasie uzyskał awans na stopień starszego majora bezpieczeństwa państwowego (29 listopada 1935 r.). 28 lutego 1936 r. został oddelegowany do Kraju Zachodniosyberyjskiego, gdzie powierzono mu stanowisko zastępcy szefa Zarządu NKWD. Pełnił je do 16 marca 1937 r., by z kolei objąć funkcję szefa Zarządu NKWD obwodu orenburskiego. W tym czasie został 12 XII 1937 r. wybrany deputowanym do Rady Najwyższej ZSRR oraz Rady Najwyższej USRR. 25 stycznia 1938 r. otrzymał awans w hierarchii służbowej NKWD na stopień komisarza bezpieczeństwa państwowego III rangi i jednocześnie mianowano go ludowym komisarzem spraw wewnętrznych USRR. Stanowisko to objął po odwołaniu Izraela Leplewskiego i pełnił do 14 listopada 1938 r. 18 czerwca 1938 r. został członkiem Biura Politycznego KC KP(b)U. Po rozstrzelaniu swego poprzednika na stanowisku ludowego komisarza spraw wewnętrznych, obawiając się aresztowania, przed którym ostrzegł go Jeżow, upozorował 14 listopada 1938 r. swoje samobójstwo i uciekł z Kijowa. Ukrywał się pod Moskwą oraz w mieście Miass w obwodzie czelabińskim. Został jednak wytropiony i 15 kwietnia 1939 r. aresztowany. 27 stycznia 1940 r. Wojskowe Kolegium Sądu Najwyższego ZSRR skazało go na śmierć przez rozstrzelanie i wyrok natychmiast został wykonany²⁵.

Michaił Archipowicz STIEPANOW / ros. Михаил Архипович Степанов (1900 – 17 października 1940 r.). Rosjanin z pochodzenia, urodził się we wsi Jazykowka w guberni saratowskiej. W 1911 r. ukończył szkołę początkową w Saratowie, a następnie tamtejsze wieczorowe kursy buchalterskie. W lipcu 1917 r. został zmobilizowany do armii carskiej i do listopada tegoż roku przebywał na froncie. Po wybuchu rewolucji październikowej wstąpił do Gwardii Czerwonej (następnie Armii Czerwonej). W styczniu 1920 r. został członkiem RKP(b). Od sierpnia 1920 r.

²⁵ N. Iwanow, *Zapomniane ludobójstwo...*, wg indeksu.

służył w wojskach CzeKa jako żołnierz Wydziału Specjalnego 18. Dywizji Kawalerii. Następnie od września 1922 r. był funkcjonariuszem GPU, do lipca 1923 r. pracował jako pomocnik pełnomocnika Wydziału Zagranicznego i pełnomocnik Wydziału Specjalnego GPU przy Radzie Komisarzy Ludowych Zakaukaskiej FSRR, następnie od lipca 1923 r. do stycznia 1924 r. był pełnomocnikiem Grupy GPU przy Radzie Komisarzy Ludowych Gruzji, a od stycznia do lipca tegoż roku szefem Wydziału Kontrywywiadowczego GPU przy tejże Radzie Komisarzy Ludowych. W lipcu 1924 r. ponownie został oddelegowany do Zakaukaskiej FSRR, gdzie objął stanowisko pomocnika szefa Wydziału Specjalnego GPU przy tamtejszej Radzie Komisarzy Ludowych, pełnił je do października 1924 r., po czym skierowano go do Adżarskiej ASRR. Tam do sierpnia 1925 r. był szefem Sekcji Tajno-Operacyjnej NKWD przy Radzie Komisarzy Ludowych, od 23 stycznia 1925 r. pełnił obowiązki przewodniczącego, a od 1 sierpnia tegoż roku został przewodniczącym NKWD przy Radzie Komisarzy Ludowych Adżarskiej ASRR. 7 września 1926 r. objął to samo stanowisko przy Radzie Komisarzy Ludowych Azerbejdżańskiej SRR, sprawował je do 1 stycznia 1927 r., a następnie pełnił przez rok obowiązki prokuratora OGPU w Batumi. W styczniu 1928 r. został przeniesiony do Rosyjskiej Federacyjnej Republiki Radzieckiej, gdzie do stycznia 1933 r. pełnił szereg funkcji w Leningradzkim Okręgu Wojskowym (był tam kolejno szefem Oddziału III Wydziału Specjalnego Pełnomocnego Przedstawicielstwa OGPU Leningradzkiego Okręgu Wojskowego oraz Wydziału Tajnego Pełnomocnego Przedstawicielstwa OGPU). W styczniu 1933 r. został skierowany na terytorium za Uralem, gdzie do 28 września tegoż roku był kierownikiem Sektora Operacyjnego GPU w Czelabińsku, od 29 września 1933 r. do 25 stycznia 1934 r. był szefem Wydziału Tajno-Politycznego Pełnomocnego Przedstawicielstwa OGPU na Uralu, a od 25 stycznia do 23 marca 1934 r. szefem Wydziału Tajno-Politycznego Pełnomocnego Przedstawicielstwa OGPU obwodu swierdłowskiego. Kolejnym jego miejscem pracy była Abchaska ASRR. Był tam od 23 marca do 10 lipca 1934 r. przewodniczącym GPU przy tamtejszej Radzie Komisarzy Ludowych, z kolei od marca do listopada – szefem 36. Oddziału Pogranicznego GPU/NKWD, a od 15 lipca do 11 listopada tegoż roku – szefem Zarządu NKWD Abchaskiej ASRR. W listopadzie 1934 r. powrócił do Gruzji i objął funkcję zastępcy szefa Zarządu NKWD Rady Komisarzy Ludowych Gruzji, którą pełnił do 1 stycznia 1936 r., kiedy to objął urząd zastępcy ludowego komisarza spraw wewnętrznych tej republiki. Jeżow, przygotowując obsadę kadrową do przeprowadzenia tzw. operacji polskiej, przeniósł go 20 lipca 1937 r. na to samo stanowisko do USRR (ludowym komisarzem spraw wewnętrznych miesiąc wcześniej został tam Leplewski). Stiepanow był

najbliższym współpracownikiem Leplewskiego w prowadzeniu akcji represyjnych wobec Polaków, toteż po jego odwołaniu na swym stanowisku utrzymał się tylko 6 dni. 31 stycznia 1938 r. został aresztowany, a 9 czerwca 1940 skazany na 12 lat więzienia, co wkrótce zamieniono mu na pracę w łagrach. Nie wytrzymał jednak rygoru więzienia, a następnie ciężkiej pracy i 17 października zmarł w łagrze w Komijskiej ASRR²⁶.

Nikołaj Dawydowicz SZAROW (Szawier) / ros. Николай Давыдович Шапов (25 kwietnia 1897 – 22 lutego 1939). Urodził się w Petersburgu w żydowskiej rodzinie robotniczej. Po ukończeniu 3 klas szkoły miejskiej w Petersburgu praktykował w tamtejszym warsztacie ślusarskim, z czasem został czeladnikiem ślusarskim. W 1916 r. powołany do wojska, po paru miesiącach został zwolniony ze względu na stan zdrowia. Po rewolucji lutowej w Rosji wstąpił do Socjal-Demokratycznej Partii Robotniczej Rosji (bolszewików) i zaciągnął się do Gwardii Czerwonej, brał udział w rewolucji październikowej. W grudniu 1917 r. przeszedł do pracy w rejonowym Komitecie SDPRR(b) w Piotrogradzie. W lutym 1918 r. został na 5 miesięcy oddelegowany do Tiumentia, gdzie kierował gubernialnym wydziałem edukacji ludowej. W czerwcu tegoż roku powrócił do Piotrogradu, gdyż powołano go w skład kolegium komisarzy ochrony rewolucyjnej z jednoczesnym mianowaniem na komendanta podrejonu ochrony rewolucyjnej w Piotrogradzie. W kwietniu 1919 r. został wysłany do Jałty, gdzie przez 3 miesiące pełnił obowiązki przewodniczącego powiatowej CzeKi. Następnie od czerwca do sierpnia 1919 r. był szefem gubernialnego wydziału śledczego CzeKa w Odessie. W sierpniu 1919 r. został ponownie powołany do Armii Czerwonej i po dwóch miesiącach przeszkolenia skierowany do prowadzenia działań partyzanckich w ogarniętym wojną domową Jelizawetgradzie na Ukrainie. W lutym 1920 r. powrócił do służby czynnej w CzeKa i od tego czasu całe życie pracował w radzieckim aparacie bezpieczeństwa państwowego, pełniąc szereg kierowniczych funkcji na całym obszarze ZSRR. Zazwyczaj powierzano mu je na niezbyt długi czas, obarczając konkretnymi zadaniami. I tak, od lutego do września 1920 r. pracował jako starszy pełnomocnik gubernialnej CzeKi w Odessie, będąc jednocześnie szefem wydziału tajno-operacyjnego, w październiku 1920 r. został zastępcą przewodniczącego gubernialnej CzeKi w Mikołajowie, od października 1921 r. do października 1923 r. pracował jako szef wydziału tajno-operacyjnego i jednocześnie zastępca przewodniczącego gubernialnej wołyńskiej CzeKi (przemianowanej 2 lutego 1922 r. na GPU), następnie od 15 października do 13 grudnia 1923 r. był szefem Wydziału VI Zarządu Ekonomicznego OGPU przy Radzie Komisarzy Ludo-

²⁶ T. Sommer, *Operacja antypolska NKWD 1937-1938*, Warszawa 2014, wg indeksu.

wych ZSRR. Następnie przez 9 lat pełnił szereg funkcji w Piotrogrodzkim (po zmianie nazwy w 1924 r. Leningradzkim) Okręgu Wojskowym, gdzie był kolejno: od 18 grudnia 1923 r. do 6 marca 1924 r. szefem Oddziału I Specjalnego Pełnomocnego Przedstawicielstwa OGPU, od marca 1924 r. do kwietnia 1926 r. z kolei był tam zastępcą szefa Wydziału Kontrwywiadowczego Pełnomocnego Przedstawicielstwa OGPU, a od 9 kwietnia do 21 lipca 1926 r. pełnił obowiązki szefa tego wydziału i równocześnie szefa Wydziału Ochrony Pogranicza, od lipca 1926 r. do stycznia 1930 r. pracował jako pomocnik szefa Wydziału Specjalnego, a zarazem zastępca szefa Wydziału Kontrwywiadowczego i p.o. pomocnika szefa Wydziału Specjalnego Pełnomocnego Przedstawicielstwa OGPU, od 23 stycznia do 9 marca 1930 r. kierował Wydziałem Kontrwywiadowczym w Zarządzie Ochrony Pogranicza i Wojsk OGPU, a od grudnia 1930 r. do kwietnia 1932 r. był zastępcą szefa Wydziału Specjalnego i Zarządu Tajno-Operacyjnego Pełnomocnego Przedstawicielstwa OGPU. Prawdopodobnie w uznaniu za ofiarną pracę został mianowany 20 kwietnia 1932 r. zastępcą pełnomocnego przedstawiciela OGPU przy Radzie Komisarzy Ludowych ZSRR w Białoruskiej SRR, a 31 lipca 1934 r. awansował tam na zastępcę ludowego komisarza spraw wewnętrznych. 31 marca 1935 r. skierowano go jednak do USRR, ale na znacznie niższe stanowisko, bo szefa Zarządu NKWD obwodu kijowskiego. Tam wpierw nadzorował likwidację polskich instytucji kulturalnych i szkół, a następnie od 1937 r. odpowiadał za masowe aresztowania Polaków w ramach „operacji polskiej”. Swą bezwzględnością i brutalnością skompromitował się nawet w oczach swych przełożonych, dlatego też 10 stycznia 1938 r. został odwołany ze stanowiska. Wprawdzie Jeżow próbował go jeszcze ratować, powierzając mu funkcję szefa Zarządu NKWD obwodu stalingradzkiego (obecnie obwód wołgogradzki), ale sam coraz bardziej zagrożony, nie był w stanie uchronić Szarowa przed aresztowaniem, co nastąpiło już 27 września 1938 r., a 22 lutego 1939 r. został on skazany na śmierć przez Wojskowe Kolegium Sądu Najwyższego ZSRR i rozstrzelany.

Podobny los spotkał wielu niższych funkcjonariuszy radzieckich służb bezpieczeństwa, nie wyłączając członków plutonów egzekucyjnych. Parafrazując znane powiedzenie o rewolucji, można stwierdzić, że każda rozkręcona machina terroru ma niejako w program wpisane „pożeranie własnych dzieci”. Funkcjonariusze CzeKa, GPU, NKWD, najczęściej niewykształceni, o skłonnościach psychopatycznych, niemal bez przerwy przenoszani na nowe miejsca pracy w celu gaszenia wybuchających tam rzeczywistych lub wydumanych „ognisk kontrrewolucji”, często mający narzucone normy aresztowań i wymuszeń przyznania się do winy osób, o których dobrze wiedzieli, że są niewinne, a potem zacie-

rania śladów swych haniebnych czynów, konkurujący przy tym między sobą o względy przełożonych i władz partyjnych, po pewnym czasie zaczęli wrogów szukać we własnym środowisku. Była to zresztą stała tendencja we wszystkich instytucjach państwowych i partyjnych ZSRR, głosząca konieczność ciągłej czujności rewolucyjnej, realizowanej w myśl stwierdzenia Stalina, że najgorszy wróg, to wróg we własnych szeregach. Ponadto paniczna obawa przywódcy ZSRR o swoje stanowisko, a także życie, udzielała się niemal wszystkim mającym tam jakąkolwiek władzę, dlatego też niemal zawsze eliminowano tych, którzy zbyt wysoko wyrosli w karierze służbowej lub partyjnej.

Rozprawy wewnątrz aparatu bezpieczeństwa były prowadzone także programowo, aby odzyskać zaufanie zmęczonego terrorem społeczeństwa. Przez likwidację znienawidzonych w danym czasie instytucji terroru oraz eliminację gorliwych jego wykonawców, jakoby samowolnie przekraczających swe uprawnienia, a powoływanie w ich miejsce nowych tworców represji, czyniono wrażenie, że teraz będzie lepiej.

Przed represjami w ZSRR nie chroniła więc ani zajmowana pozycja, ani zasługi dla rewolucji i państwa radzieckiego. Przykładem mogą być losy aresztowanego 1 października 1935 r. w Czernihowie inspektora wydziału kadr Okręgowego Kombinatoru Cukrowniczego Michała Szemelewskiego²⁷, byłego sekretarza i kierownika wydziału administracyjnego w Marchlewsku. Szemelewski wcześniej przez wiele lat pracował w organach NKWD, a od 1930 r. wchodził w skład specjalnej grupy GPU NKWD

²⁷ Michał Szemelewski (lub Szemelowski), s. Józefa (1890-1937) – urodził się w polskiej rodzinie w Borysławiu. Podczas I wojny światowej służył jako chorąży armii austriackiej, trafił do niewoli rosyjskiej. Po wybuchu rewolucji październikowej czynnie zaangażował się w działania rewolucyjne i wstąpił do partii bolszewickiej. Służył z przerwami w Armii Czerwonej (1918-1920). W 1919 został z ramienia partii bolszewickiej instruktorem politycznym Wołyńskiego Okręgowego Komitetu Wykonawczego w Żytomierzu. Następnie został funkcjonariuszem CzeKa i w jej organach, a następnie w GPU służył do 1925. W czasie organizowania Polskiego Marchlewskiego Rejonu Narodowościowego został tam oddelegowany z organów bezpieczeństwa i początkowo był sekretarzem, a następnie naczelnikiem administracji (przez rok) tegoż rejonu. W 1927, jako człowieka mającego pełne zaufanie NKWD, skierowano go na odcinek gospodarczy, do chwili aresztowania pracował jako inspektor wydziału kadr Spółdzielni Przemysłu Cukrowniczego w Czernihowie. Po aresztowaniu nie przyznał się do zarzucanych mu czynów. Sprawa ciągnęła się długi czas, gdyż śledczym nie udało się zgromadzić jednoznacznych zeznań świadków. Być może skończyłoby się na kilkuletnim zesłaniu do łagrów, ale wskutek wytycznych rozkazu nr 00485 z 11 sierpnia 1937 (w oparciu o postanowienie Komisarza Narodowego Spraw Wewnętrznych i Prokuratora ZSRR z dnia 19 września t.r.) Szemelewski został skazany i stracony w więzieniu wewnętrznym UGB UNKWD ZSRR okręgu czernihowskiego.

USRR, wyszukującej i likwidującej ugrupowania kułackie działające w rejonie marchlewskim. Pomimo tych zasług, a także tego, iż jako człowiek odważny, torturowany w śledztwie, nie przyznał się do fałszywie zarzucającej mu działalności kontrrewolucyjnej, nie uniknął najwyższego wymiaru kary. Możliwe, że na jego postawę wpływały doświadczenia zdobyte w NKWD, gdyż w przeciwieństwie do większości aresztowanych „cywili” był doskonale obeznany ze specyfiką radzieckich metod śledczych. Przyznanie się do zarzucanych win nigdy nie wpływało w ZSRR łagodząco na karę, wręcz przeciwnie.

Sprawa Szemelewskiego wyróżniała się nawet na tle ówczesnego radzieckiego bezprawia. Śledztwo trwało blisko dwa lata. Brak dowodów i upór więźnia, który w sposób racjonalny odpierał wysuwane przeciw niemu zarzuty, wyszukiwał sprzeczności w obciążających go zeznaniach, doprowadziły do tego, że sprawa przeciągała się w czasie.

Jakże charakterystyczna dla tamtego okresu jest treść wniosku apelacyjnego Szemelewskiego, wysłanego z czernihowskiego więzienia dnia 15 marca 1937 r. do Specjalnego Kolegium Sądu Najwyższego USRR, gdy Szemelewski został już skazany na karę śmierci. Pisał on: *Proszę o zwrócenie uwagi Specjalnego Kolegium Sądu Najwyższego, że moja sprawa nie jest niczym innym, jak rozdmuchanym kadzidłem, gdyż nie ma w niej ani jednego faktu, który by dowodził mojej działalności kontrrewolucyjnej, albo świadczył, że jestem polskim nacjonalistą. [...]* W sprawie mojej złamano wszelkie obowiązujące w ZSRR prawa człowieka i obywatela. [...] *Proszę rozważyć, że ja, jako były żołnierz frontowy – podoficer armii austriackiej, dostawszy się do niewoli w byłej carskiej Rosji, zostałem dobrowolnie w ZSRR w celu obrony rewolucji i wspólnie z rosyjskim proletariatem, narażając własne życie i przelewając krew, broniłem z karabinem w ręku zdobywszy Wielkiej Rewolucji Październikowej oraz że w 1919 r. świadomie wstąpiłem w szeregi partii komunistycznej i pod jej kierownictwem wypełniałem wszystkie zadania, które mi zlecano jako bolszewikowi; a także to, iż pracując w organach CzeKa, bezwzględnie zwalczałem wszelkie przejawy kontrrewolucji wszystkich maści i odcieni. Przypinana mi obecnie etykiетка kontrrewolucjonisty, polskiego nacjonalisty i faszysty jest dla mnie obraźliwa. Padłem ofiarą środowiska, do którego trafiłem. Przykre jest także to, że całe to błoto przywarło do mnie i dławi mnie nieustannie.*

Proszę wziąć pod uwagę, że zostałem nagrodzony dwoma dyplomami za bezgraniczne oddanie i za bezwzględną walkę z kontrrewolucyjnym i antyradzieckim elementem, że nigdy nie byłem w faszystowskiej Polsce i nie mam pojęcia jak ona powstawała. Nigdy mnie do niej nie ciągnęło i nie cią-

gnie. Służyłem w międzynarodowym oddziale Armii Czerwonej, gdzie wstąpiłem dobrowolnie. W 1920 r. znów służyłem w międzynarodowym pułku, skąd w czerwcu tego roku zostałem skierowany przez partię na front polski, gdzie jako żołnierz i działacz polityczny walczyłem z białymi Polakami. W latach 1920–1925 pracowałem w organach CzeKa, GPU, a w 1925 r. zostałem oddelegowany na podstawie decyzji komitetu okręgowego partii do działalności wśród mniejszości narodowych. Powstaje więc pytanie: czyż od razu w 1925 r. mogłem zarzucić ideologię bolszewicką i z miejsca zostać nacjonalistą? Oczywiście być tak nie mogło i nie było! Nikt poważny w to nie uwierzy.

Jestem przekonany, że Wydział Kasacyjny Specjalnego Kolegium Sądu Najwyższego uzna za prawdziwe przytoczone argumenty i zdejmie ze mnie niezасłużone piętno kontrrewolucjonisty oraz da mi możliwość wstąpienia na powrót w szeregi bojowników o rewolucję, znów zostania uczciwym obywatelem i gorącym patriotą ZSRR, jakim byłem wcześniej i jakim zostanę do końca życia²⁸.

Nie wiadomo czy pismo to dotarło do adresata, ale wiadomo, że wskutek wytycznych Jeżowa, Michał Szemelewski został wkrótce rozstrzelany.

*

Niniejszy, ósmy już, tom dokumentów *Polacy na Ukrainie* zawiera niemal wyłącznie akta procesowe z lat 1937–1939: ankiety personalne, protokoły przesłuchań oskarżonych i świadków, akty oskarżenia, wypisy z wyroków skazujących oraz urzędowe informacje o wykonaniu wyroków śmierci. Osobną grupę dokumentów stanowią urzędowe sprawozdania przygotowywane przez funkcjonariuszy radzieckich służb specjalnych dla władz partyjnych i państwowych, informujące o efektach w zwalczaniu działalności kontrrewolucyjnej oraz szpiegostwa na rzecz Polski. Czasem były to zestawienia zbiorcze dotyczące nie tylko Polaków, ale także innych narodowości, czy też opozycyjnych działaczy i partii opozycyjnych, zwłaszcza trockistów lub osób podejrzewanych o sympatie trockistowskie, a w rzeczywistości nic wspólnego z ideologią i działalnością Lwa Trockiego nie mających. Takie ogólne zestawienia sprawozdawcze dotyczące działań represyjnych publikujemy w całości, gdyż dopiero na tle innych narodowości widać, że pod koniec lat trzydziestych na terenie USRR represje wobec Polaków stanowiły najwyższy odsetek.

²⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (dalej: ЦДАВО України), ф. 24, оп. 15, spr. 167, к. 43-45.

Prócz wspomnianych na początku niniejszej *Przedmowy* czynników determinujących radziecką politykę unifikacyjną i russyfikacyjną, na położenie Polaków w ZSRR wpływała także w sposób znaczący ówczesna sytuacja międzynarodowa. A mianowicie paniczna obawa Stalina przed zawartym 25 listopada 1936 r. paktem antykominternowskim, do którego w roku następnym dołączyło szereg państw środkowoeuropejskich, oraz agresywne działania III Rzeszy. W Moskwie podejrzewano, że Polska wcześniej czy później, do paktu antykominternowskiego przystąpi, co ze względu na bezpośrednie sąsiedztwo obu państw i znaczącą liczebnie mniejszość polską na Ukrainie i Białorusi, uważane było za największe niebezpieczeństwo w przypadku wojny. Zdawano sobie bowiem sprawę, że wówczas, zrażeni do systemu komunistycznego radzieccy Polacy mogą odegrać znaczącą rolę destrukcyjną. Z tego też względu starano się maksymalnie osłabić społeczność polską w ZSRR, zarówno pod względem ilościowym, jak i intelektualnym (przez pozbawienie jej inteligencji), a także pod względem pozycji społecznej przez eliminację Polaków ze wszystkich stanowisk kierowniczych oraz takie ich rozsiadlenie, aby byli jak najdalej od granicy z Polską i nie tworzyli zbyt dużych skupisk na danym terenie. W tej sytuacji za niebezpiecznych uznano także polskich komunistów. W niniejszym zbiorze jako ostatni drukujemy dokument z 27 lipca 1939 r. pod nazwą *Tajne opracowanie uzasadniające słuszność decyzji Kominternu o rozwiązaniu Komunistycznej Partii Polski*²⁹. Wprawdzie zawarte w nim informacje są w zasadzie znane historykom, a także osobom zainteresowanym dziejami najnowszymi, ale interesujące jest także to, jak radzieckie organy partyjne uzasadniały represje wobec czołowych działaczy komunistycznych i o co ich oskarżano. Niemalże powszechnie zarzucano im, że są współpracownikami polskiego wywiadu. Ilu z nich tak naprawdę współpracowało z Oddziałem II Sztabu Generalnego WP, trudno powiedzieć. Z pewnością byli tacy, zarówno wśród komunistów, jak też wśród społeczności polskiej na Ukrainie, ale mogły być to tylko jednostki. Badania na ten temat wciąż są mało zaawansowane, mimo pewnych kroków w tej dziedzinie³⁰.

Analiza publikowanych dokumentów, zarówno tu, jak i we wcześniejszych tomach, wymaga krytycznego podejścia, gdyż wśród wielu

²⁹ Zob. dok. 94 w niniejszym tomie.

³⁰ Zob. np. A. Pepłoński, *Wywiad polski na ZSRR 1921-1939*, Warszawa 1996; K. Danielewicz, *Lwowska ekspozytura wywiadu. Działalność Ekspozytury nr 5 we Lwowie w latach 1921-1939*, Toruń 2011 oraz trzy tomy pt. *Kontrwywiad II RP (1914) 1918-1945 (1948)*, pod red. Z. Nawrockiego, Warszawa 2013, 2014 i 2015.

prawdziwych faktów są także informacje zmyślone przez radzieckich funkcjonariuszy lub wymuszone na aresztowanych torturami fizycznymi i psychicznymi. Praktyką radzieckich organów śledczych było także skłanianie aresztowanych działaczy partyjnych i urzędników państwowych do przyznania się do niepopelnionych czynów „dla dobra radzieckiej ojczyzny”. Mianowicie funkcjonariusze podczas śledztwa wmawiali aresztowanym, że ich zatrzymanie ma wyłącznie charakter funkcjonalny, nastąpiło po to aby pokazać reszcie społeczeństwa, a zwłaszcza ukrywającym się kontrrewolucjonistom i sabotażystom, że organy bezpieczeństwa są czujne i wkrótce nastąpią aresztowania rzeczywistych wrogów. Odwołując się w śledztwie do rewolucyjnej postawy, konieczności z dokumentowania oddania sprawie partii i narodu, naciskano aby tak „na niby” aresztowani zgodzili się podpisać podsuwane lub dyktowane im zeznania obciążające „rzeczywistych” wrogów ustroju, co do winy których, jak zapewniali funkcjonariusze NKWD, nie ma wątpliwości, a brak tylko pisemnych dowodów, aby ich aresztować. Współpraca w tym względzie – przekonywali – jest obowiązkiem każdego komunisty i po podpisaniu zeznania zaraz wyjdą na wolność³¹. W rzeczywistości zarówno aresztowani „dla dobra sprawy” przekonani do współpracy, jak i ci, których oni w swych zeznaniach obciążali, zostawali surowo osądzeni, a często nawet skazywani na najwyższy wymiar kary.

Na podstawie wspomnianego rozkazu Jeżowa, funkcjonariusze NKWD mieli narzucone limity aresztowań i skazań, i to bardzo precyzyjnie. A mianowicie: ilu aresztowanych ma otrzymać karę drugiej, a ilu pierwszej kategorii, ilu ma być wśród nich Polaków, a ilu przedstawicieli innych narodowości. Niewypełnienie tych limitów powodowało narażenie się przełożonym wyższego szczebla. W tej sytuacji funkcjonariusze NKWD wyszukiwali winnych nawet tam, gdzie ich nie było.

Inną zasadą radzieckiego aparatu bezpieczeństwa było fabrykowanie zeznań bez udziału oskarżonych lub świadków. Wśród dokumentów archiwalnych znajdujemy zeznania niepodpisane lub podpisane tylko maszynowo. Wiele z takich aktów przesłuchań zawiera identyczne pytania i odpowiedzi, te same formułki i stwierdzenia, dokładnie to samo słownictwo, co nie mogłoby mieć miejsca w przypadku autentycznych przesłuchań. Np. na pytanie: „Jesteście oskarżeni o prowadzenie polskiej kontrrewolucyjnej nacjonalistycznej działalności. Przyznajecie się do winy?” Oskarżony na ogół odpowiadał: „Tak, cał-

³¹ Zob. np. Oświadczenie oskarżonego o przynależność do POW Andrzeja Grygorowicza, [w:] *Polacy na Ukrainie*, cz. 1, t. VI, dok. nr 18.

kowicie, w pełni przyznaję się do winy [...], jestem zatwardziałym polskim nacionalistą i wrogiem władzy radzieckiej”³². Takie sformułowania rodzą podejrzenia, że niektóre z dokumentów były sfabrykowane już po wydaniu wyroków przez Trójki Specjalne czy też Kolegia Orzekające NKWD. Nie troszczono się także zbyt o stronę merytoryczną opisywanych wydarzeń, np. w jednym z dokumentów znajdujemy bardzo wątpliwe stwierdzenie jakoby trockiści śpiewali hymn rosyjski „Boże zachowaj cara”³³.

Kościół pw. Przenajświętszego Serca Jezusowego w Chersoniu.
Widok z początku XX w. W 1935 r. zburzono wieżę kościelną, a świątynię
przerobiono na Kinoteatr im. Pawlika Morozowa.

³² Zob. np. Protokół przesłuchania Mikołaja Martynowskiego, dok. nr 17 w niniejszym tomie.

³³ Zob. dok. nr 7 w niniejszym tomie.

Analogenicznie jak w tomach wcześniejszych, zamieszczone tu materiały ułożone zostały chronologicznie. W rejestrach zaznaczono miejsce i datę powstania każdego z nich. Opatrzono je przypisami objaśniającymi i obrazującymi techniczną stronę dokumentów, oznaczono słowa pisane dużymi literami, a także fragmenty podkreślone maszynowo, a zwłaszcza dopiski i przekreślenia. Po każdym z dokumentów podano informację czy został on opublikowany na podstawie oryginału, czy kopii, czy był to rękopis, czy maszynopis oraz w jakim języku został sporządzony. Odnoszono również miejsce jego przechowywania, sygnaturę i właściwą mu paginację. W publikacji zamieszczono także wykaz skrótów i skrótowców z ich objaśnieniami w języku polskim, a także ich oryginalną nazwą rosyjską lub również ukraińską. Edycja zawiera polsko- i ukraińskojęzyczny spis wszystkich opublikowanych dokumentów. Znajduje się on w końcowej części książki, przed indeksami geograficznym i osobowym. Ten ostatni indeks podano zarówno w języku polskim, jak i rosyjskim, pisząc imiona, nazwiska i imiona odojcowskie (otczestwa) każdej z osób, dokładnie tak, jak występują one w oryginalnych dokumentach. Czynimy to ze względu na fakt, że nazwiska Polaków żyjących na Ukrainie, a także w całym ZSRR, inaczej brzmiały i były odmiennie używane przez samych zainteresowanych, w zależności od kontekstu językowego. Mamy nadzieję, że dzięki temu osoby występujące w dokumentach będzie można łatwiej zidentyfikować.

Ponadto, w odróżnieniu od tomów wcześniejszych, w edycji niniejszej stosujemy otczestwo jako część składową nazwiska i w polskim tłumaczeniu dokumentów pozostawiamy je, zamiast dotychczasowego określenia „syn”, czyli piszemy Janowicz, Stanisławowicz czy Adamowicz, a nie jak używa się w Polsce, s. Jana, s. Stanisława, czy s. Adama. Jest to forma bardziej adekwatna, gdyż oddaje rzeczywisty zwrot patronimiczny, stosowany na wschód od naszej granicy, gdzie na ogół zwyczajowo zwracano się do danej osoby „Janie Stanisławowiczu”, a w dokumentach urzędowych zapisywano Jan Stanisławowicz Jaworski. Taka zasada występuje we wszystkich publikowanych tu dokumentach, nawet jeśli imię i otczestwo zapisywane jest za pomocą inicjałów. Natomiast formę stosowaną w Polsce, czyli np. „Jan Jaworski, s. Stanisława”, używamy tylko w rejestrach dokumentów oraz w przypisach bibliograficznych odnoszących się do osób o bezsprzecznej narodowości polskiej.